

RAPORT O STANIE ARCHITEKTURY DREWNIANEJ W POLSCE ANKIETA BADAWCZA PRZYKŁADU REFERENCYJNEGO

NAZWA PRZYKŁADU REFERENCYJNEGO

MŁYNY WODNE W WOJEWÓDZTWIE ŚLĄSKIM (POWIATY CZĘSTOCHOWSKI, ZAWIERCIAŃSKI, KŁOBUCKI)

UZASADNIENIE WYBORU PRZYKŁADU REFERENCYJNEGO

Reprezentatywny zespół młynów wodnych (głównie z wprowadzaniem od pocz. XX w. napędem elektrycznym) z okresu od poł. XIX do poł. XX w., znajdujących się w północnej i północno-wschodniej części województwa śląskiego, na terenach zasobnych od średniowiecza w tego typu obiekty przemysłowe.

FORMA OCHRONY

2 obiekty chronione są w formie indywidualnych wpisów do rejestru zabytków (1957 i 2011 r.), 3 obiekty (w tym 2 chronione wpisem do rejestru zabytków) ujęte są w wojewódzkiej ewidencji zabytków, 3 obiekty (w tym 1 chroniony wpisem do rejestru zabytków) ujęte są w GEZ, 2 obiekty (w tym 1 chroniony wpisem do rejestru zabytków) chronione są ustaleniami w mpzp.

OKRES REFERENCYJNY, DO KTÓREGO ODNOSI SIĘ BADANIE

DATA LUB PRZEDZIAŁ CZASOWY OKRESU REFERENCYJNEGO

1996/1999–2022

UZASADNIENIE WYBORU OKRESU REFERENCYJNEGO

Drewniane młyny wodne w powiatach częstochowskim, zawierciańskim i kłobuckim posiadają bardzo ubogą dokumentację w postaci fiszek adresowych (jedynie dla 15 obiektów spośród 30, zidentyfikowanych w literaturze przedmiotu i na portalach internetowych) wykonanych w 2. poł. lat 90. XX w., 4 kart białych opracowanych w latach 1988, 2010 i 2014 oraz 2 decyzji o wpisie do rejestru zabytków z 1957 i 2011 r. W związku z tym za najważniejszy początek okresu referencyjnego uznano lata 1996–1999.

W maju i lipcu 2022 r. przeprowadzone zostały przez Pracownię Terenową NID w Katowicach oględziny przedmiotowych obiektów pod kątem weryfikacji stanu zachowania.

CHARAKTERYSTYKA ZASOBU

LICZBA OBIEKTÓW PODDANYCH ANALIZIE

29 – uwzględnione zostały obiekty wpisane do rejestru zabytków, ujęte w WEZ i GEZ, chronione w mpzp, ujęte na fiszkach adresowych, jak również inne o charakterze historycznym, które zidentyfikowano w trakcie kwerend prowadzonych pod kątem opracowania niniejszej ankiety; na potrzeby niniejszej ankiety przygotowano zbiorczą listę obiektów.

CZAS/OKRES POWSTANIA

poł. XIX – poł. XX w.

FUNKCJA

Funkcja przemysłowa – dawne młyny wodne do przetwarzania ziarna zbóż na mąkę i kaszę; obecnie elektrownie wodne.

CHARAKTERYSTYKA STANU ZACHOWANIA ZASOBU

OGÓLNA OCENA STANU ZACHOWANIA ZASOBU

Zły

ROZSZERZONA OCENA STANU ZACHOWANIA ZASOBU

O złym stanie zachowania zespołu świadczy bardzo duża liczba obiektów nieistniejących w stosunku do sytuacji z końca lat 90. XX w. (12 obiektów, tj. 41%), jak również duża liczba obiektów długotrwale nieużytkowanych zgodnie z pierwotnym przeznaczeniem (4, tj. 23%) lub użytkowanych odmiennie od pierwotnej funkcji (elektrownie wodne – 6, tj. 29%) i obiektów niszczących (w stanie złym i średnim – 7, tj. 41%) spośród zabudowy ocalałej do dziś.

Wśród obiektów zidentyfikowanych jako nieistniejące zdecydowaną większość stanowią budynki wzniesione na miejscu starszych obiektów, głównie z 1. poł. XX w., w kilku przypadkach z 2. poł. XIX w. Zniszczeniu – na skutek nieużytkowania, braku zabezpieczenia i rozbiórki lub samoczynnego zawalenia się albo wskutek pożaru – uległy w większości młyny najbardziej typowe, średniej wielkości: jednopiętrowe (Karczewice [il. 1], Kuźnica Kiedrzyńska [il. 2], Lelów, Dąbek, Radostków, Kuźnica/gm. Kłomnice), pojedyncze młyny parterowe (np. Łęg [il. 3]) lub duże, trzypiętrowe (np. Zawada Pilicka). Większość obiektów była na pewno wykonana w typowej, szkieletowej konstrukcji na kamiennym podmurowaniu, ze ścianami szalowanymi deskami w układzie pionowym lub poziomym. Co najmniej część młynów była wyposażona w latach 90. XX w. w najbardziej typowy od 1. poł. XX w. napęd elektryczny (m.in. Karczewice, Kijów, Łęg, Kuźnica/gm. Kłomnice).

Większość spośród ocalałych młynów pozostaje nieużytkowana od kilkunastu do kilkudziesięciu lat. W przynajmniej 6 przypadkach młyny wykorzystywane są obecnie wyłącznie (Biała Wielka, Bogumiłek [il. 4, 5], Szczekociny, ul. Pężówka [il. 6, 7], Żarnowiec, ul. Warszawska) lub dodatkowo (Kluczno, Wiercica) jako elektrownie wodne, natomiast w 4 przypadkach funkcjonują stale lub okazjonalnie zgodnie ze swoim przeznaczeniem (Kluczno [il. 8, 9], Wiercica [il. 10], Szczekociny, ul. Lelowska, Przyłęk).

Stan zachowania istniejących młynów jest zróżnicowany: 6 zakwalifikowano jako złe, 2 jako średnie, 7 jako dobre i 2 jako bardzo dobre.

Wśród młynów zachowanych w złym stanie są 2 obiekty parterowe z XIX w. (modernizowane w 1 poł. XX w.), które w ostatnich latach uległy samoczynnemu zawaleniu (Wąsosz [il. 11], Grabiec [il. 12, 13]), 2 jednopiętrowe z pocz. XX w., odznaczające się dużymi ubytkami bądź brakiem oszalowania i poszycia dachowego oraz brakiem zachowanego wyposażenia (Żarnowiec, ul. Studzieniczna [il. 14, 15], Żarnowiec, ul. Warszawska [il. 16]), a także 2 jedno- i dwupiętrowe z pocz. XX w., które pomimo czytelnej bryły i struktury wewnętrznej charakteryzują się zaawansowanym stopniem degradacji substancji (ugięta konstrukcja dachu, duże ubytki poszycia dachowego, widoczne butwienie szalowania ścian i stolarki (Kuźnica Nowa, Tęgobórz). W 2 obiektach (Tęgobórz i Grabiec) znajdują się pozostałości historycznego wyposażenia (turbiny Francisa, ciąg urządzeń produkcyjnych). Do młynów zachowanych w stanie średnim zakwalifikowano obiekty z pocz. XX w., długotrwałe nieużytkowane i noszące ślady zaawansowanej degradacji materiału (Złoty Potok [il. 18], Pękowiec [il. 19, 20]), choć o nadal zachowanej formie zewnętrznej i strukturze wewnętrznej.

Zaobserwowana degradacja substancji młynów przejawia się m.in.:

- uszkodzeniem/częściowym zniszczeniem konstrukcji (pofalowane połacie i kalenice) więźb dachowych, niszczeniem i ubytkami poszyc dachowych (stary gont przekryty w dekadach powojennych papą, blachą) oraz stropów – skutek długotrwałego zawilgocenia wodą opadową, korozji biologicznej, ewentualnie naturalnego zużycia materiału i długotrwałego braku działań remontowych;
- niszczeniem konstrukcji i deskowego oszalowania ścian (ubytki desek i listew, butwienie elementów, wychylenia itp.) – skutek długotrwałego zawilgocenia wodą opadową i kapilarną (tradycyjne kamienne cokoły osłonięte cementowym tynkiem), korozji biologicznej, naturalnego zużycia materiału i braku profilaktycznych działań remontowych bądź niewłaściwie prowadzonych remontów (np. stosowanie tynków cementowych);
- niszczeniem lub zniszczeniem historycznej stolarki okiennej i drzwiowej (butwienie elementów).

Do młynów odznaczających się dobrym stanem zachowania – nieprzekształconą bryłą, strukturą wewnętrzną, w większości przypadków stosunkowo dobrze lub kompletnie zachowanymi elementami: oszalowaniem elewacji, poszyciem dachowym, stolarką i wyposażeniem (urządzenia młyńskie) – zaliczono 7 obiektów (Biała Wielka [il. 21], Bogumiłek [il. 22, 23], Bonowice [il. 24, 25], Koniecpol [il. 26], Przyłęk, Szczekociny, ul. Pężówka [il. 27], Szczekociny, ul. Lelowska). Są to obiekty okazjonalnie użytkowane bądź stosunkowo niedawno wyłączone z użytkowania, mające opiekunów i niejednokrotnie po pracach remontowych o ograniczonym zakresie. Stan zachowania 2 obiektów uznano za bardzo dobry (Kluczno [il. 28], Wiercica [il. 29]), na co wpływ mają przeprowadzone w ciągu ostatniej dekady prace remontowo-konserwatorskie, okazjonalne użytkowanie zgodnie z pierwotnym przeznaczeniem i objęcie nadzorem konserwatorskim w związku z ochroną w formie wpisu do rejestru zabytków.

Należy również odnotować, że niektórym młynom towarzyszy ocalała jeszcze historyczna, funkcjonalnie i przestrzennie powiązana z nimi zabudowa, tworząca osady (zagrody) młyńskie (położone na sztucznych wyspach dzięki utworzeniu młynówki albo na brzegu rzeki) oraz budowle hydrotechniczne. Należą do niej:

- drewniane (rzadziej murowane) młynarzówki, przeważnie parterowe, wolnostojące (Biała Wielka [il. 30], Szczekociny, ul. Pężówka [il. 31], Wiercica [il. 32]) lub przylegające szczytem do budynku młyna (Bonowice [il. 33], Grabiec [il. 34], Kluczno [il. 35], Wąsosz [il. 36], Złoty Potok [il. 37]); w większości nieużytkowane (poza Bonowicami i Wiercicą), nieprzekształcone, lecz zaniedbane lub w stanie katastrofalnym (Grabiec, Wąsosz) – pojedyncze posiadają jedynie fiszkę adresową, 1 obiekt chroniony jest w ramach mpzp (Kluczno);
- drewniane tartaki (Kluczno [il. 8], Łęg [il. 3]), nieużytkowane – brak ochrony, jakiegokolwiek dokumentacji konserwatorskiej;
- stodoły i podobna zabudowa gospodarczo-inwentarska (murowana lub drewniana);
- śluzy, jazy, młynówki, stawy.

OKREŚLENIE STOPNIA ZACHOWANIA ZASOBU W ODNIESIENIU DO OKRESU REFERENCYJNEGO

1996/1999 – 29

2022 – 17 (jedynie 7 istniejących młynów ma jakąkolwiek dokumentację – fiszkę, kartę ewidencyjną GEZ/WEZ lub decyzję o wpisie do rejestru zabytków).

DIAGNOZA ZMIAN STANU ZACHOWANIA ZASOBU W OKRESIE REFERENCYJNYM

- pożary – w okresie referencyjnym aż 4 obiekty uległy zniszczeniu wskutek pożarów (Lelów, Zawada Pilicka, Dąbek, Przyrów);
- rozbiórki lub samoczynne zawalenie z uwagi na zły stan techniczny długotrwale nieużytkowanych młynów, związane z naturalnym zużyciem substancji elementów konstrukcyjnych i wykończeniowych, porażeniem biologicznym na skutek długotrwałego zamakania, przeprowadzania niefachowych remontów lub zaprzestania remontowania (zły lub niedostateczny stan zachowania części obiektów widoczny jest na fotografiach z lat 90. XX w. w fiszkach adresowych);
- brak użytkowania na skutek nieopłacalności produkcji mąki, kaszy itp. w tradycyjnych młynach (upadek drobnego młynarstwa rozpoczęty po II wojnie światowej) lub spadku poziomu wody (i zasilania);
- ograniczenie użytkowania wyłącznie do elektrowni wodnych (najczęściej w drewnianych lub murowanych dobudówkach), z jednoczesnym nieużytkowaniem budynku młyna, a ostatecznie rozbiórka młyna (np. Karzewice, potencjalne zagrożenie w Bogumiłku);
- wymiana substancji budowlanej na nową, murowaną – w ograniczonym stopniu – o czym świadczy dość wiele przykładów działek po młynach, które nie zostały ponownie zabudowane po rozbiórkach dokonanych w ciągu ostatniego ćwierćwiecza (Łęg, Kuźnica Grodziska);
- brak nadzoru konserwatorskiego z uwagi na brak ochrony w formie wpisu do rejestru zabytków lub ustaleń w ramach mpzp.

ANALIZA ZAGROZEŃ

- pogłębiająca się degradacja i ubytek kolejnych młynów, na co wskazuje zidentyfikowana obecnie duża liczba obiektów długotrwale nieużytkowanych i zdegradowanych, brak realnej potrzeby przeprowadzania remontów przez właścicieli (często potomków młynarzy) z uwagi na zakończenie działalności młynarskiej (zidentyfikowano zaledwie 2 przypadki prac remontowych – Wiercica [wyróżnienie w konkursie „Zabytek Zadbany”] i Kluczno);
- brak środków finansowych na dotowanie prac konserwatorsko-remontowych przy tego typu obiektach (zarazem niewielka liczba obiektów chronionych przez rejestr i mpzp) przy jednoczesnym braku wiedzy, umiejętności i niechęci w zakresie ubiegania się o takie środki przez prywatnych właścicieli;
- ograniczona wartość użytkowa (mała podatność na wkomponowanie nowych funkcji) zarówno ze względu na konstrukcję oraz strukturę wewnętrzną, jak i nierzadko peryferyjną lokalizację tego typu obiektów;
- brak realnego zainteresowania w kwestii przejmowania i adaptacji takich obiektów na nowe funkcje (zidentyfikowano 1 przypadek obiektu wystawionego do sprzedaży – Złoty Potok).
- dążenie do rozbiórek nieużytkowanych młynów (z pozostawieniem dobudówki mieszczącej elektrownię wodną) – potencjalne niebezpieczeństwo w Bogumiłku na podstawie rozmowy z obecnym właścicielem;
- niebezpieczeństwo pożarów (brak zabezpieczenia ppoż).

WNIOSKI

Biorąc pod uwagę dużą liczbę obiektów utraconych w ciągu ostatniego ćwierćwiecza, zły stan zachowania sporej części obiektów ocalałych, nieużytkowanie większości młynów (brak kontynuatorów, nieopłacalność tego typu działalności) i brak perspektyw na przywrócenie pierwotnej funkcji obiektów, jak również brak ochrony konserwatorskiej nad większością tego typu obiektów, niestety nieuchronna wydaje się utrata kolejnych młynów w niedługiej perspektywie.

Postuluje się:

- skierowanie do WKZ opracowywanego raportu/ankiet pod kątem możliwości objęcia ochroną w formie wpisu do rejestru lub ujęcia w WEZ najbardziej wartościowych obiektów – przypadki wpisanych do rejestru zabytków młynów w Wiercicy i Klucznie, po udanych pracach remontowo-konserwatorskich (Wiercica została nagrodzona w konkursie „Zabytek Zadbany”), potwierdzają sens ochrony prawnej i nadzoru konserwatorskiego;

- udokumentowanie zachowanego zasobu wraz z towarzyszącą zabudową mieszkalno-gospodarczą i budowlami hydrotechnicznymi (inwentaryzacje pomiarowe i fotograficzne, karty białe) w celach dokumentacyjnych (obiekty w najgorszym stanie zachowania, które nie kwalifikują się do ochrony konserwatorskiej) lub pod kątem przygotowania do wpisu do rejestru zabytków bądź ujęcia w WEZ (obiekty dobrze zachowane, najbardziej wartościowe);
- przygotowanie i upowszechnianie katalogu dobrych praktyk dotyczących adaptacji młynów na nowe funkcje.

Opracowanie: Oddział Terenowy NID w Katowicach, Agnieszka Olczyk

ŹRÓDŁA

Archiwalia

Dokumentacja zgromadzona w bazie: dokument.zabytek.gov.pl:

- karty ewidencyjne zabytków architektury i budownictwa,
- fiszki adresowe,
- decyzje o wpisie do rejestru zabytków.

Bibliografia

Baranowski B., *Polskie młynarstwo*, Wrocław 1977.

Bednarska A., Sypek A., *Młyny wodne w okolicach Częstochowy od końca XVIII do XX wieku*, [w:] *Wiadomości konserwatorskie województwa śląskiego*, t. 7, Woda, Katowice 2015, s. 111–142.

Ikonografia (historyczna i współczesna)

Fotografie obiektów wykonane w maju i lipcu 2022 r. przez PT w Katowicach (Agnieszka Olczyk, Dorota Bajowska) oraz w lutym 2021 r. (Ewa Waryś, Dorota Bajowska).

Fotografie archiwalne zamieszczone w kartach ewidencyjnych i fiszkach adresowych.

1 Karczewice, fot. D. Bajowska

2 Kuźnica Kiedrzyńska, fot. A. Olczyk

3 Łęg, fot. A. Olczyk

4 Bogumiń, fot. A. Olczyk

5 Bogumiłek, fot. A. Olczyk

6 Szczekociny, fot. A. Olczyk

7 Szczekociny, fot. A. Olczyk

8 Kluczno, fot. A. Olczyk

9 Kluczno, fot. D. Bajowska

10 Wiercica, fot. E. Waryś

11 Wąsosz, fot. A. Olczyk

12 Grabiec, fot. D. Bajowska

13 Grabiec, fot. D. Bajowska

14 Żarnowiec, fot. D. Bajowska

15 Żarnowiec, fot. A. Olczyk

16 Żarnowiec, fot. D. Bajowska

17 Kuźnica Nowa, fot. A. Olczyk

18 Złoty Potok, fot. A. Olczyk

19 Pękwiec, fot. A. Olczyk

20 Pękwiec, fot. A. Olczyk

21 Biała Wielka, fot. A. Olczyk

22 Bogumińek, fot. A. Olczyk

23 Bogumiłek, fot. A. Olczyk

24 Bonowice, fot. A. Olczyk

25 Bonowice, fot. A. Olczyk

26 Koniecpol, fot. A. Olczyk

27 Szczekociny, fot. D. Bajowska

28 Kluczno, fot. D. Bajowska

29 Wiercica, fot. E. Waryś

30 Biała Wielka, fot. A. Olczyk

31 Szczekociny, fot. A. Olczyk

32 Wiercica, fot. E. Waryś

33 Bonowice, fot. D. Bajowska

34 Grabiec, fot. A. Olczyk

35 Kluczno, fot. D. Bajowska

36 Wąsosz, fot. A. Olczyk

37 Złoty Potok, fot. D. Bajowska

38 Kluczno, fot. A. Olczyk